

УДК 37.01:373.3(47)

UDC 37.01:373.3(47)

DOI: [10.31475/ped.dys.2024.36.04](https://doi.org/10.31475/ped.dys.2024.36.04)

ТЕТЯНА ЗУЗЯК,

*доктор педагогічних наук, професор
(Україна, Вінниця, Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32)*

TETIANA ZUZIAK,

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
(Ukraine, Vinnytsia, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyyi
State Pedagogical University, Ostrozkoho St., 32)*

ORCID: [0000-0002-5437-0272](https://orcid.org/0000-0002-5437-0272)

**Розвиток народної освіти в Подільській губернії на межі XIX – XX століть:
від церковнопарафіяльних до земських шкіл**

**Development of Popular Education in the Podillia Governorate at the Turn of the 19th and
20th Centuries: From Parish Schools to Zemstvo Schools**

У статті досліджено процес розвитку освіти в Україні в XIX столітті, що був тісно пов'язаний із соціально-політичними змінами в межах Російської імперії. Акцентовано увагу на ключових етапах реформування освітньої системи, зокрема на реформах 1803 і 1864 років, що призвели до значного розширення мережі початкових та середніх шкіл. Водночас, з'ясовано, що багато навчальних закладів функціонували за застарілими програмами, а матеріальна база залишалася слабкою. На прикладі Подільської губернії проаналізовано діяльність церковнопарафіяльних шкіл, які стали основними освітніми установами, однак стикалися з численними труднощами, зокрема через відсутність кваліфікованих педагогів і недостатнє фінансування. Окремо висвітлено розвиток шкіл грамоти, які, незважаючи на свою обмежену роль, стали важливим етапом у забезпеченні початкової освіти на селі. Розглянуто також процес становлення земських шкіл після реформи 1911 року, що стали важливим кроком на шляху до створення сучасної освітньої системи в Україні.

Ключові слова: *освіта, Україна, XIX століття, реформи 1803 і 1864 років, церковнопарафіяльні школи, шкільна реформа, земські школи, шкільні програми, кваліфіковані педагоги, матеріальна база освіти.*

The development of education in Ukraine during the 19th century was deeply influenced by the socio-political changes within the Russian Empire, of which Ukraine was a part. This article explores the impact of educational reforms, particularly the reforms of 1803 and 1864, which significantly expanded the network of primary and secondary schools throughout the region. Despite these advancements, many educational institutions continued to operate with outdated curricula, relying on traditional teaching methods, and often suffered from inadequate resources, which hindered the quality of education.

Focusing on the Podolia Governorate as a case study, the article analyzes the role of parish schools, which became the primary educational institutions in rural areas. These schools, though widespread, faced numerous challenges, such as a shortage of qualified teachers, insufficient funding, and lack of proper infrastructure and teaching materials. As a result, the effectiveness of these institutions in providing quality education was often limited.

The article also examines the emergence of literacy schools in the mid-19th century. Although their scope was limited, these schools played a vital role in promoting basic literacy among the rural population, where formal schools were scarce. Their development was crucial in increasing educational access in remote areas, providing essential skills to the populace.

Furthermore, the article addresses the establishment of zemstvo schools following the 1911 reform. These schools were part of a broader movement aimed at decentralizing education and improving its accessibility, particularly in rural regions. Zemstvo schools were an important step towards modernizing the Ukrainian education system and contributed to the formation of a more structured and comprehensive educational framework.

By analyzing these stages of educational reform, the article illustrates both the progress and challenges faced by Ukraine's education system in the 19th century. Despite the numerous obstacles, these reforms laid the groundwork for the future development of modern education in Ukraine, offering valuable insights into the interplay between socio-political changes and educational transformation.

Keywords: *education, Ukraine, 19th century, reforms of 1803 and 1864, parish schools, educational*

reform, zemstvo schools, literacy schools, school curricula, qualified teachers, educational infrastructure, rural education, reform of 1911.

Вступ / Introduction. Дослідження розвитку народної освіти в Україні в кінці XIX – на початку XX століття є важливим для розуміння етапів становлення освітньої системи, яка формувалася в умовах соціально-політичних змін та впливу зовнішніх факторів. Особливо це стосується Подільської губернії, де освітня ситуація була складною через відсутність належних фінансових ресурсів, недостатнє забезпечення шкіл та низький рівень освіти серед широких верств населення. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю вивчення історичних процесів, що впливали на становлення освітніх інститутів, а також на зусилля місцевої інтелігенції і громадських організацій щодо забезпечення доступу до освіти. Визначення етапів розвитку шкільної освіти, впровадження реформ та створення нових типів навчальних закладів дозволяє глибше зрозуміти механізми розвитку народної освіти в умовах імперської політики та соціальних викликів того часу. У цьому контексті важливим є також вивчення ролі недільних шкіл і церковнопарафіяльних установ, які стали важливими елементами в освітній системі регіону, намагаючись задовольнити потреби населення в освіті, незважаючи на обмеження та труднощі.

Мета та завдання / Aim and Tasks. Метою дослідження є аналіз процесів становлення і розвитку народної освіти на Поділлі в кінці XIX – на початку XX століття, зокрема у контексті освітніх реформ, функціонування церковнопарафіяльних шкіл, шкіл грамоти та інших навчальних закладів, що діяли в умовах Російської імперії. Основною метою є виявлення особливостей освітньої політики, впливу соціально-економічних і політичних чинників на розвиток освіти в регіоні, а також дослідження практичних зусиль місцевих громад і інтелігенції щодо забезпечення доступу до базових знань для широких верств населення.

Завданням дослідження є визначення основних етапів реформування народної освіти в Російській імперії, зокрема в Подільській губернії, а також вивчення ролі церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти в організації початкової освіти. Крім того, важливо оцінити вплив соціально-економічних факторів, таких як матеріальна база, фінансування і кадровий потенціал, на доступність та якість освіти в сільських і міських громадах. Не менш важливим є дослідження діяльності громадських організацій, зокрема української інтелігенції, в організації недільних шкіл та їх вплив на збереження національної культури. Завершальним завданням є аналіз ставлення населення до освіти, визначення проблем, які заважали її поширенню, та формулювання висновків про роль народної освіти в соціальних і культурних процесах того часу.

Методи / Methods. Для вивчення проблеми розвитку народної освіти на Поділлі в кінці XIX – на початку XX століття в дослідженні застосовувалося кілька основних методів, що дозволяють отримати комплексне розуміння цієї теми. Серед них найбільш важливими є метод історичного аналізу, порівняльний метод, метод джерелознавства та статистичного аналізу.

Метод історичного аналізу є основним у вивченні розвитку народної освіти в Подільській губернії, оскільки дозволяє простежити етапи еволюції освітньої системи через призму соціально-економічних, політичних та культурних змін того часу. Цей метод дає змогу оцінити, як зміни в державній політиці, економіці та соціальних відносинах впливали на організацію та функціонування навчальних закладів. Зокрема, він допомагає визначити, як були впроваджені освітні реформи та як вони позначалися на реальному стані шкіл.

Порівняльний метод дозволяє порівняти різні типи навчальних закладів та освітніх установ, таких як церковнопарафіяльні школи, народні училища Міністерства народної освіти, а також оцінити їхні характеристики, програму та ефективність. Порівняння освітніх реформ в Україні та Російській імперії дозволяє виявити спільні риси та відмінності в підходах до організації освіти, а також оцінити вплив на освіту на рівні регіонів.

Метод джерелознавства є важливим для вивчення першоджерел, таких як звіти про стан шкіл, освітні програми, статuti та інші документи, що збереглися в архівах. Дослідження цих документів дає можливість зрозуміти не тільки офіційну політику щодо освіти, але й реальний стан навчальних закладів, виявити проблеми і труднощі, з якими стикалися школярі, вчителі та органи влади в процесі реалізації освітніх ініціатив.

Метод статистичного аналізу використовується для обробки кількісних даних про кількість шкіл, учнів, рівень фінансування освітніх установ. Цей метод дозволяє оцінити розвиток освітньої мережі на Поділлі, виявити географічні та соціальні диспропорції в доступі до освіти, а також аналізувати ефективність різних моделей шкільної освіти в контексті регіону.

Завдяки поєднанню цих методів, дослідження дозволяє отримати всебічне уявлення про стан народної освіти на Поділлі в кінці XIX – на початку XX століття, розкриваючи як соціально-економічні, так і культурні аспекти розвитку цього важливого суспільного інституту.

Результати / Results. Освіта в Україні у XIX столітті зазнала суттєвих змін, які були

обумовлені соціально-політичними процесами в Російській імперії, під владою якої перебували значна частина українських земель. Освіта була малодоступною для широких верств населення. Основними формами освіти залишалися церковнопарафіяльні та домашні школи грамоти, які надавали елементарні знання з читання, письма та релігії.

У 1803 р. відбулася низка освітніх реформ. Імператором Олександром I було затверджено «Попередні правила народної освіти,» які були розроблені Головним управлінням училищ та ухвалено закон про створення шкільних округів. Ці документи регулювали систему освіти в Російській імперії, включно з українськими землями. На основі цих «Правил...» впроваджувались чотири типи шкіл: парафіяльні, повітові, губернські (гімназії), університети. У парафіяльних школах, які відкривались при церковних парафіях навчання тривало 4-6 місяців у селах і близько одного року – у містах. Дітей навчали читати, писати, елементарним арифметичним діям, основам релігії. Було відкрито кілька гімназій і повітових шкіл. В усіх школах викладання загальноосвітніх предметів відбувалося виключно російською мовою.

Швидкий індустріальний розвиток, а також вимоги прогресивних сил суспільства змусили царський уряд здійснити нову реформу народної освіти. 19 липня 1864 р. затверджено «Положення про початкові народні училища,» згідно з яким усі початкові школи оголошувалися загальностановими і отримали нову назву – початкових народних училищ. До цих шкіл було віднесено початкові школи всіх відомств, міські та сільські училища, які утримувалися за рахунок різних джерел фінансування (казна, товариства, приватні особи). Вони почали працювати за єдиним планом та програмою. Адміністрування училищ поклали на новостворені повітові та губернські училищні ради, контроль за яким здійснювали попечителі у межах кожної губернії (Вороліс М., 2003, с. 35).

Позитивним наслідком освітньої реформи другої половини XIX століття в Південно-Західних губерніях російської імперії була можливість для місцевого населення самостійно створювати навчальні заклади. Активно включилися в створення шкіл нового типу власники поселень.

Відповідно до закону 1874 р. підпорядковувалися Міністерству народної освіти такі початкові навчальні заклади: парафіяльні школи, які перебували на утриманні місцевих громад та державної скарбниці; сільські училища різних назв і типів, що забезпечувалися коштом місцевих громад; народні училища, які створювали і утримували приватні особи. На території Подільської губернії, в зазначений період, шкіл відомства Міністерства народної освіти була незначна кількість. У 1882 році функціонувало 226 шкіл, в яких навчалось 12161 учень, а в 1884 – 257 шкіл і 13945 учнів (Сесак І., Мітін Г., 1996, с. 28–29).

Все ж основним типом школи у другій половині XIX – на початку XX ст. на Поділлі і в цілому у Правобережній Україні, була мережа початкових та середніх закладів православного відомства, що перебувала у віданні Училищної ради при Святішому Синоді. У губерніях такі школи підпорядковувалися єпископу та єпархіальній училищній раді. У парафіях за школи відповідали священники.

«Правилами для церковнопарафіяльних шкіл» від 1884 р. для однокласних (дворічних) шкіл передбачалося вивчення закону Божого, російської мови, церковного співу, церковнослов'янської грамоти, письма, арифметики, а в двокласних (чотирирічних) більш розширено вивчалися ті ж предмети та додавалось ще викладання історії церкви та Вітчизни, географія, лінійне креслення (Сесак І., Мітін Г., 1996, с. 68).

Церковнопарафіяльні школи працювала на засадах православ'я, тому діти, які належали до інших конфесій не мали змоги отримувати освіту, хоча були і виключення. Так, у Звіті про стан церковнопарафіяльних шкіл Подільської єпархії за 1884/1885 н.р. зазначено, що серед учнів було 341 дитина римо-католицького віросповідання, 15 іудейського, 1 розкольник. Учнів римо-католицького віросповідання на 73 особи більше, ніж в попередньому навчальному році. Цей показник мав дуже малий відсоток зростання. Так, у 1886/1887 н.р. учнів іншого віросповідання у школах православного відомства було лише 508.

В середині 80-х рр. активно відкриваються церковнопарафіяльні школи по всій губернії. У 1885 році з 1340 самостійних приходів шкіл не було тільки у 136. У 1885/1886 н.р. на Поділлі функціонувало 952 школи, 876 – церковнопарафіяльні, 71 школа грамотності, в яких навчалось 25396 учнів: 22363 хлопчиків та 1508 дівчаток. В порівнянні з попереднім навчальним роком шкіл збільшилось на 93, а учнів на 5256 (школи – 854, учні – 20026).

Таблиця 1

Кількість шкіл православного відомства у повітах губернії у 1884/1885 н.р.

№ з/п	Повіти	Приходи	Школи	Хлопчики	Дівчатка
1.	Балтський	165	120	3122	268
2.	Брацлавський	108	89	2376	145
3.	Вінницький	111	68	1782	150
4.	Гайсинський	110	101	3087	175
5.	Кам'янецький	122	62	1386	115
6.	Летичівський	82	62	1104	61
7.	Літинський	114	91	1968	175
8.	Могилівський	106	75	1793	84
9.	Ольгопільський	106	77	1313	138
10.	Проскурівський	94	70	1497	110
11.	Ушицький	108	53	1211	89
12.	Ямпільський	114	84	2140	107

У 1905–1906 н.р. в Подільській єпархії було 1375 однокласних церковнопарафіяльних шкіл: Кам'янецькому повіті – 127, Летичівському – 73, Проскурівському – 177, Ушицькому – 108. У 1908-1909 навчальному році 1704 таких шкіл: Балтський повіт – 237, Брацлавський – 145, Вінницький – 109, Гайсинський – 147, Кам'янецький – 148, Летичівський – 98, Літинський – 149, Могилівський – 116, Ольгопільський – 129, Проскурівський – 162, Ушицький – 132, Ямпільський – 132. Кількість цих шкіл збільшилась за рахунок переведення 312 шкіл грамоти в однокласні.

Двокласних церковнопарафіяльних шкіл у 1905-1906 навчальному році працювало 14, з них по 3 – у Вінницькому, Ольгопільському, Ямпільському, по 2 – у Гайсинському і Літинському, 1 – у Кам'янецькому повітах. 17 двокласних шкіл було у 1908-1909 навчальному році: Балтський повіт – 1, Вінницький – 1, Гайсинський – 3, Кам'янецький – 1, Літинський – 2, Могилівський – 1, Ольгопільський – 3, Ямпільський – 3. У 1910 році їх залишилось всього 11. Найбільша двокласна школа була Велико-Мечетинська у Балтському повіті, а найменша – Степанівська у Гайсинському (Мельник Е., Буравченко А., 2001, с. 318).

Єпархіальна училищна рада та керівництво єпархії мало всі необхідні інструменти для відкриття церковнопарафіяльних шкіл, але відкрити школу належного рівня на той час було не так просто. Серед чинників, які перешкоджали процесу розвитку освіти було слабе матеріальне забезпечення, відсутність приміщень та кваліфікованих кадрів, бідність селян та священників у деяких парафіях, віддаленість низки населених пунктів від центру парафій та подекуди супротив населення. Так, в звіті про стан церковнопарафіяльних шкіл Подільської єпархії за 1885/1886 н.р. зазначалось, що неможливо відкрити школи в селах, де є розкольники. Наприклад, у селі Петраші Летичівського повіту, Куренівка Ольгопольського повіту та в деяких селах Балтського повіту на межі з Херсонською єпархією, де проживають штунди.

Школи грамоти виникли ще у 60-х роках XIX ст. Вони були особливим осередком елементарної освіти, які відкривалися часто коштом селян, що прагнули дати своїм дітям необхідні початкові знання. За символічну плату наймали грамотного односельця, дяка чи відставного солдата, облаштовували, здебільшого в селянській хаті, приміщення і таким чином навчали дітей читанню молитов, письму та простим арифметичним діям. Такі школи засновувались у тих населених пунктах, де не було окремої парафії (селах, присілках, слободах, хуторах) (Перерва В., 2014, с. 118).

Школи грамоти не мали встановлених програм і працювали за програмами для однокласних церковнопарафіяльних шкіл, навчання в них було короткочасним і становило 10-15 навчальних місяців.

В «Правилах про церковнопарафіяльні школи» 1884 року вказувалось, що школи грамоти «...домашні селянські школи грамоти» які відкриваються у населених пунктах, що входять до парафії мали підлягати керівництву православного духовенства. Так змінився юридичний статус цих шкіл і вони зайняли найнижчу сходинку у мережі шкіл церковного відомства.

Ще одним царським циркуляром 4 травня 1891 року «Правила про школи грамоти» дозволено школам грамоти переходити до вищого типу шкіл (однокласних церковнопарафіяльних шкіл), що значно стимулювало їхню діяльність. Однак, духовенство не поспішало брати на себе відповідальність за функціонування погано матеріально забезпечених шкіл грамоти, тому такі школи часто існували напівлегально.

На початку 90-х років у Подільській губернії у 321 населеному пункті та 81 парафії шкіл не

було. У 1889/1890 навчальному році на Поділлі нараховувалось 1390 навчальних шкіл: 657 церковнопарафіяльних, 463 школи грамоти, 270 народних училищ Міністерства народної освіти (Отчет о состоянии..., 1891, с. 1–2). Переважна більшість населення шкільного віку Подільської губернії залишились поза школами, яких не вистачало. Багато дітей не відвідували школу або не закінчували повного курсу навчання, через важкі матеріальні умови. Згідно з переписом населення 1897 р., відсоток письменних в Україні коливався від 15,5 до 27,9.

На кінець XIX ст. школи грамоти серед церковнопарафіяльних шкіл займали вагомe місце у Подільській губернії. Так, в 1996 році їх було навіть більше, як церковнопарафіяльних, а саме з 1188 церковнопарафіяльних шкіл 728 були школами грамоти.

Таблиця 2

Динаміка шкіл грамоти у Подільській єпархії

Єпархія	Школи грамоти					
	1884	1896	1900	1905	1907	1911
Подільська	28	728	259	283	312	7

На утримання такої кількості шкіл грамоти потрібні були чималі кошти. Так, у 1900 році з 484342 руб., що були витрачені на школи церковного відомства у Подільській губернії, з них на школи грамоти використано 125990 руб. У 1903 році вартість утримання 585 шкіл грамоти (18801 учень) становила 96336 руб. Проте, вартість навчання одного учня в школі грамоти була найменшою серед усіх типів шкіл. У 1902 році на навчання одного учня школи грамоти витрачалось 5 руб. 12 коп., учня церковнопарафіяльної школи – 6 руб. 37 коп., а на учня міністерського училища – 9 руб. 20 коп. (Отчет о состоянии..., 1886, с. 81).

Слід відзначити, що школи грамоти на Поділлі відігравали позитивну роль в поширенні елементарної початкової освіти, особливо у віддалених населених пунктах краю, але дуже низькою залишалась успішність учнів через брак кваліфікованих кадрів, відсутність підручників та іншого матеріального забезпечення. Ліквідація шкіл грамоти відбулась внаслідок того, що соціально-економічний розвиток країни вимагав більш освічених людей. Селяни прагнули вчити своїх дітей у школах з вищим освітнім рівнем (у міністерських, а пізніше у земських школах). Слабка матеріальна база цих шкіл, низький рівень викладання, невідповідність вчителів з мізерною заробітною платою, недостатній рівень підготовки учнів сприяли тому, що на засіданні Подільського губернського комітету в справах земського господарства у вересні 1907 було вирішено 312 шкіл грамоти перевести в однокласні церковнопарафіяльні школи з 1 вересня 1908 року. Так закінчилась історія школи грамоти в регіоні.

Згідно закону від 11 березня 1911 року на Правобережній Україні заведено повноцінне земське самоврядування. До цього періоду земським господарством займалися спеціальні комітети, які були створені влітку 1904 року. Як наслідок, до початку XX ст. земських шкіл на території Подільської губернії не було.

На початку своєї діяльності земські комітети вивчали стан освіти у губернії. Виділялися значні кошти на розвиток та організацію початкової освіти у церковнопарафіяльних школах та школах грамоти. Насамперед, зверталася увага на покращення освітнього рівня вчителів та їх матеріальне становище та забезпечення навчального процесу необхідними матеріалами. Щороку, на початку своєї діяльності (з 1904 року), Подільське земство виділяло церковним школам по 117 тис. руб., з яких близько 16 тис. руб. витрачали на школи грамоти.

З 1907 року земські комітети почали відкривати школи. Завдання стояло непросте – за два десятиліття необхідно було перейти до загальної початкової освіти, а 60% дітей губернії не мали змоги відвідувати школи. У 1906-1910 рр. при участі земських комітетів в Подільській губернії відкрито 12 двокласних і 210 однокласних шкіл.

Земства виділяли значні кошти на розвиток освіти і прагнули мати школи вищого рівня. Школи забезпечувалися фінансово, зміцнювалася їх матеріальна база, підбиралися більш кваліфіковані педагогічні кадри. Такі школи на Поділлі почали відкриватися з 1911 року і називалися земськими. Це був найкращий тип початкової школи і її найбільше обирали учні, переходячи з інших шкіл.

У 1911-1914 роках велося активне шкільне будівництво за кошти, які виділяли земства. За цей час, тільки у Вінницькому повіті збудовано 30 шкіл, у Кам'янецькому – 1912 року звели 12 шкіл та розширили приміщення трьох.

Для порівняння нагадаємо, що в кінці XIX ст. церковнопарафіяльні школи майже не мали власних приміщень і функціонували у пристосованих: в будинках псаломщиків або священників, в найманих тісних, холодних селянських хатах, і навіть в приміщеннях, призначених для сільських покарань, які чи не щодня відбувалися під час занять в школі.

Земські школи будувалися за новими проектами з каменю або цегли, під залізним дахом, мали підсобні приміщення та квартири для вчителів. Подільське губернське земство затвердило технічні та санітарно-гігієнічні вимоги до земських шкіл.

З появою земської школи народна освіта на Поділлі вийшла на новий рівень розвитку.

Крім вищезгаданих шкіл на Поділлі працювали ще і недільні школи. Щоб задовольнити народний потяг до освіти, ще в середині століття, передові громадські діячі України почали організовувати недільні школи для дорослих і молоді, які працювали безкоштовно у вихідні дні або вільний від роботи час. Проте, 10 червня 1862 р. царський уряд закрив такі осередки освіти. В 1864 р. недільні школи були відновлені, але діяли обмеження щодо їх функціонування. У другій половині XIX століття на Поділлі кількість таких шкіл значно зросла. Незважаючи на заборони та обмеження, українська інтелігенція намагалася зберегти національну культуру й освіту. Одним із важливих рухів стала діяльність громадських організацій, таких як «Громади», де українська інтелігенція пропагувала українську освіту та культуру серед народу. Саме недільні школи були важливими центрами поширення знань, в яких часто таємно викладали українською мовою.

Обговорення / Discussion. Отримані в ході дослідження результати дозволяють глибше зрозуміти розвиток народної освіти на Поділлі в кінці XIX – на початку XX століття та виявити важливі особливості організації навчального процесу в регіоні. Враховуючи дані статистичного аналізу, історичного порівняння та джерелознавства, можна зробити кілька важливих висновків, що допоможуть не тільки розширити знання про цей період, але й поставити нові питання для подальших досліджень.

Результати дослідження підтверджують, що на Поділлі, як і в інших регіонах Російської імперії, спостерігався процес централізації освітньої системи, проте рівень доступності та якості освіти значно варіювалися залежно від соціально-економічних і політичних умов. Одна з головних проблем, яку вдалося виявити, – це нестача кваліфікованих кадрів, а також нерівномірний розподіл шкіл, що призводило до обмеженого доступу до освіти в сільських та віддалених районах. Ці факти співвідносяться з висновками інших науковців, таких як Л. М. Розгонюк, яка зазначала, що навіть після проведення реформ у кінці XIX століття не вдалося забезпечити рівний доступ до освіти в усіх регіонах Російської імперії, і особливо в селах.

Іншим важливим результатом є розкриття ролі церковнопарафіяльних шкіл, які, хоча і були основною формою освіти для біднішого населення, але часто не могли забезпечити належний рівень знань через обмежені ресурси та вплив церковних установ. Це узгоджується з висновками В.А. Соколової, яка вказувала, що церковнопарафіяльні школи були важливими в умовах, коли державна система освіти не могла охопити всі верстви населення, але вони часто не відповідали вимогам часу щодо освітніх стандартів.

Також, наші результати свідчать про певну ефективність освітніх реформ, зокрема щодо введення обов'язкових навчальних програм і розширення мережі народних училищ. Однак ці зміни були частково обмежені через низький рівень фінансування та соціально-економічні труднощі, які виникали через бідність більшості населення. Це збігається з висновками О. П. Белої, яка відзначала, що навіть при наявності реформ система освіти часто не могла адаптуватися до потреб нижчих верств населення через недостатні державні інвестиції та кадрові проблеми.

Розбіжності між нашими результатами та результатами інших дослідників можуть бути пояснені кількома чинниками. По-перше, різниця в джерельній базі: у нашому дослідженні було використано багато нових архівних матеріалів, зокрема місцевих адміністративних звітів та неопублікованих документів, що дозволяє отримати більш детальну картину щодо конкретних проблем в освіті на Поділлі. По-друге, особливості географічного та соціального контексту: Поділля було специфічним регіоном з точки зору розподілу населення і доступу до освіти, що могло впливати на специфіку розвитку освітніх установ порівняно з іншими губерніями Російської імперії.

Отже, результати дослідження вносять важливі уточнення в розуміння процесу розвитку народної освіти на Поділлі, виявляючи як спільні тенденції, так і специфічні особливості цього регіону. Вони також підкреслюють, що, незважаючи на численні освітні реформи, система народної освіти на Поділлі залишалася недостатньо ефективною в умовах соціальної нерівності та обмежених фінансових можливостей місцевої влади.

Висновки / Conclusions. Дослідження розвитку народної освіти на Поділлі в кінці XIX – на початку XX століття дозволяє зробити кілька важливих наукових висновків. По-перше, було встановлено, що, незважаючи на проведення освітніх реформ, система народної освіти на Поділлі залишалася обмеженою як за кількісними, так і за якісними характеристиками. Однією з основних причин цього є соціально-економічна нерівність, бідність сільського населення та недостатнє фінансування з боку держави.

По-друге, значну роль у розвитку освіти на Поділлі відіграли церковнопарафіяльні школи, які,

хоч і були доступні для широких верств населення, не завжди відповідали сучасним вимогам щодо рівня знань та освітніх стандартів. Водночас, державні училища, хоч і мали певні переваги, часто стикалися з проблемами кадрового забезпечення та недостатнім матеріальним забезпеченням, що обмежувало їхню ефективність.

Також важливим результатом дослідження є висвітлення специфіки впливу адміністративних реформ на місцевий рівень, що дозволяє стверджувати, що освітні реформи часто не досягали своєї мети через низьку ефективність управлінських структур на місцях і слабку організаційну підтримку з боку центральної влади.

На основі отриманих результатів можна також зробити висновок, що Поділля мало свої характерні риси в контексті освітніх процесів в Російській імперії, які зумовлені географічними, соціальними та економічними умовами. Це свідчить про важливість регіонального підходу до аналізу історії освіти, оскільки локальні особливості часто мали значний вплив на ефективність загальноімперських реформ.

Перспективи подальших досліджень полягають у глибшому вивченні впливу соціальних та політичних факторів на формування освітньої політики в окремих регіонах, зокрема на Поділлі. Зокрема, перспективним є аналіз конкретних освітніх установ на рівні губерній і міст, а також порівняння результатів освітніх реформ в різних частинах імперії. Оскільки дослідження показали наявність значних розбіжностей у реалізації реформ, подальше з'ясування причин цих розбіжностей дозволить більш точно оцінити ефективність освітніх реформ того часу.

Також є потреба у вивченні впливу громадських ініціатив та благодійних організацій на розвиток освіти, оскільки роль приватних інститутів у цей період була досить значною, а їхній вплив на освіту на Поділлі потребує окремого дослідження.

Список використаних джерел і літератури:

Вороліс, М. Г. (2003). Церковнопарафіяльні школи на Поділлі в другій половині XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного інституту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія, 5*, 35–40. [in Ukrainian]

Сесак, І. В., & Мітін, Г. Д. (1996). *Освіта на Поділлі. У 2-х частинах. Частина 1. Початкові школи Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.* Київ-Печери, 28–29. [in Ukrainian]

Сесак, І. В., & Мітін, Г. Д. (1996). *Освіта на Поділлі. У 2-х частинах. Частина 2.* Київ-Печери, 68. [in Ukrainian]

Мельник, Е., & Буравченко, А. (2001). Стан церковнопарафіяльних шкіл на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки, 5 (7)*, 318–322. [in Ukrainian]

Перерва, В. С. (2014). *Церковні школи в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): забутий світ.* Біла Церква: Видавець Пшонківський О.В. [in Ukrainian]

Отчет о состоянии церковноприходских школ Подольской епархии за 1889-1890 учебный год. (1891). *Подольские епархиальные ведомости.* Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления. [in russian]

Державний архів Хмельницької області. (1889). Ф. 429. Оп. 1. Спр. 336. [in Ukrainian]

Отчет о состоянии церковноприходских школ Подольской епархии за 1884-1885 учебный год. (1886). *Подольские епархиальные ведомости.* Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления. [in russian]

Отчет о состоянии церковноприходских школ Подольской епархии за 1885-1886 учебный год. (1887). *Подольские епархиальные ведомости.* Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления. [in russian]

References:

Vorolis, M. H. (2003). Tserkovnoparafialni shkoly na Podilli v druhii polovyni KhIKh st. [Church-Parish Schools in Podillia in the Second Half of the 19th Century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho instytutu im. Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Notes of the Vinnytsia State Institute named after Mykhailo Kotsiubynskyyi. Series: History, 5*, 35–40. [in Ukrainian]

Sesak, I. V., & Mitin, H. D. (1996). *Osvita na Podilli. U 2-kh chastynakh. Chastyna 1. Pochatkovi shkoly Podillia u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Education in Podillia. In 2 Parts. Part 1. Primary Schools in Podillia in the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries].* Kyiv-Pechery, 28–29. [in Ukrainian]

Sesak, I. V., & Mitin, H. D. (1996). *Osvita na Podilli. U 2-kh chastynakh. Chastyna 2 [Education in Podillia. In 2 Parts. Part 2].* Kyiv-Pechery, 68. [in Ukrainian]

Melnyk, E., & Buravchenko, A. (2001). Stan tserkovnoparafialnykh shkil na Podilli (kinets XIX – pochatok XX st.) [The State of Parish Schools in Podillia (Late 19th – Early 20th Centuries)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu: istorychni nauky – Scientific Works of the Kamianets-Podilskyyi State Pedagogical University: Historical Sciences, 5 (7)*, 318–322. [in Ukrainian]

Pererva, V. S. (2014). *Tserkovni shkoly v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.): zabutyi svit [Church Schools in Ukraine (Late 18th – Early 20th Centuries): a Forgotten World].* Bila Tserkva: Vydavets Pshonkivskyyi O.V. [in Ukrainian]

Otchet o sostoyanii cerkovnoprixodskikh shkol Podol'skoj eparxii za 1889-1890 uchebny'j god [Report on the State of Parish Schools in the Podillia diocese for the 1889-1890 Academic Year]. (1891). *Podoliskie eparxial'ny'e vedomosti – Podolsk Parish Records*. Kamenets-Podol'sk: Tipografiya Podol'skogo gubernskogo pravleniya. [in russian]

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archive of the Khmelnytskyi region]. (1889). F. 429. Op. 1. Spr. 336. [in Ukrainian]

Otchet o sostoyanii cerkovnoprixodskikh shkol Podol'skoj eparxii za 1884-1885 uchebny'j god [Report on the State of Parish Schools in the Podillia diocese for 1884-1885 Academic Year]. (1886). *Podoliskie eparxial'ny'e vedomosti – Podolsk Parish Records*. Kamenets-Podol'sk: Tipografiya Podol'skogo gubernskogo pravleniya. [in russian]

Otchet o sostoyanii cerkovnoprixodskikh shkol Podol'skoj eparxii za 1885-1886 uchebny'j god [Report on the State of Parish Schools in the Podillia diocese for 1885-1886 Academic Year]. (1887). *Podoliskie eparxial'ny'e vedomosti – Podolsk Parish Records*. Kamenets-Podol'sk: Tipografiya Podol'skogo gubernskogo pravleniya. [in russian]

Дата надходження статті: «06» вересня 2024 р.

Стаття прийнята до друку: «01» жовтня 2024 р.

Зузяк Тетяна – декан факультету мистецтв і художньо-освітніх технологій Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, доктор педагогічних наук, професор

Zuziak Tetiana – Dean of the Faculty of Arts and Art Educational Technologies of Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Цитуйте цю статтю як:

Зузяк, Т. (2024). Розвиток народної освіти в Подільській губернії на межі XIX – XX століть: від церковнопарафіяльних до земських шкіл. *Педагогічний дискурс*, 36, 28–35. doi: [10.31475/ped.dys.2024.36.04](https://doi.org/10.31475/ped.dys.2024.36.04).

Cite this article as:

Zuziak, T. (2024). Development of Popular Education in the Podillia Governorate at the Turn of the 19th and 20th Centuries: From Parish Schools to Zemstvo Schools. *Pedagogical Discourse*, 36, 28–35. doi: [10.31475/ped.dys.2024.36.04](https://doi.org/10.31475/ped.dys.2024.36.04).